

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Közös hajóban Drámakutatás és közköltészet-kutatás*

Prologus

1987-ben találkoztam először Kilián Istvánnal; tizenhárom éves voltam, és a *Régi magyar betlehemes 1629* című hanglezem¹ egyik közreműködője. Amikor a Pesti Vigadó kistermében bemutattuk a darabot, ő mondott bevezetőt. Akkor csak azt láttam, hogy ő egy kedves bácsi, de nem kerültünk közvetlen kapcsolatba. Én azonban szerettem a lemezborítókat olvasni, úgyhogy onnantól sokat forgattam mind a szövegkönyvet, mind az ahhoz írt rövid összefoglalóját. Hamarosan megszereztem az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben kiadott, forrásfeltáró cikket is, amely a lemez alapjául szolgált.² Akkor jöttem rá, milyen nehéz hiányzó végű sorokból jól mondható, illetve énekelhető szöveget készíteni. S arra, hogy mind Kilián István, mind pedig Kobzos Kiss Tamás mennyit tett azért, hogy ebből játszható darab legyen. Egy kötetáblától Az Év Hanglemezéig vezet az út.

1991-ben a Musica Historica együttessel és a szentesi drámatagozatos diákokkal ismét műsorra tűztük a *Várad betlehemes*t, s felkértem Pista bácsit, hogy a Marczibányi téri előadást ő nyissa meg. Mondhatta volna idősebb professzorként, hogy „gyerekek, aranyosak vagytok, de erre nekem nincs időm”, de semmi ilyesmit nem mondott. Eljött, s nagyon szakszerű összefoglalást adott a darabról. Délutáni előadás volt, a nézők gyerekei ugrabugráltak, néha nekik is kiszólt: „van nekem egy csomó unokám, tudom, hogy ez milyen, de ha kicsit halkabban vagytok, akkor a felnőttek meghallgatják, amit én most mondok, utána meg a szép darabot”. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2001-től sok évet tölthettünk együtt, bár ő nem ott dolgozott, de minden rendezvényünkön, minden vitaulésen, minden konferencián

* Készült a MTA-Lendület *Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Kutatócsoport keretében.

¹ *Régi magyar betlehemes 1629*, szerk. KOBZOS KISS Tamás, kísértő esszé KILIÁN István, km. Ormánsági Gyermekszinkör, zenei vez. CSÁNYI Tamás, Bp., Hungaroton SLPX 14068, 1987.

² KILIÁN István, *Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből*, ItK (88)1984, 695–722.

jelen volt. Közel lehettünk hozzá, s mindenkivel szót értett. Rendkívül jó beszélgetések, borozások, buszos éneklések őrzik ennek az emléket mindnyájunkban.

A 2010-es években a *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század Közköltészet 3/A–B* kötetein dolgoztam az MTA Mikrofilmtárban, ahova már nemigen járt akkor senki. Egyre jobban elterjedtek a digitális fotók, de nekünk amiatt, hogy gyakran egy kocka kell az ezerből, s a szűkösebb anyagi lehetőségek miatt is egyszerűbb volt mikrofilmet olvasni. Ezt az ember néha nyugósnek érezte – én szeretem, de kétségkívül fárasztó. Egyvalakit mindig ott találtam: Kilián Istvánt. Csöndesen egyet-egyet nyikorogtatott az ő mikrofilmolvasóján, és ekkor írta be laptopjába azt a hatalmas munkáját, ami máig nem jelent meg. A jezsuita historia domusok összes színház-, illetve irodalomtörténeti adatát kiregesztázta, néha hosszabb idézetekkel. Néha a szomszéd asztaltól nagypapa hangon átszólt: „Ezt figyeld, Pista, mit találtam!” Ilyenkor átültem hozzá, felolvasta nekem, gyorsan le is fordította. A legfrissebb adataival tisztelt meg. Akárhányszor elmentem a Mikrofilmtárba, s nem volt ott Kili, tudtam, hogy jönni fog fél óra múlva, s lesz, aki néha halkán nyikorít egyet mögöttem az ódon masinán. Ez így is marad, a halál nem változtat rajta. A közös terven és a közös hajón sem.

Lehet, hogy az alábbi kis összefoglalóban köztudott dolgokat is leírok, de fontos, hogy egyszer kerüljenek szóba így, együtt, Kilián István tiszteletére. Ő ennek a közös hajónak kapitánya, kormányosa volt – talán a mikrofilm orsóival? –, időnként pedig fölszaladt az árbockosárba. Minden funkciót el tudott látni, és helyet csinált különböző utasoknak, még nekünk, közköltészet-búvároknak is.

Hajók és halrajok

Abból a művelődéstörténeti és filológiai helyzetből szeretnék kiindulni, amire Kilián István is sokszor fölhívta a figyelmet, Küllös Imola pedig több tanulmányt publikált e tárgyban:³ a 18. századi magyar iskolai, majd a hivatásos drámairodalom számos érintkezési felületet mutat azzal az anonim szöveganyaggal, amivel a közköltészet kutatói dolgoznak. Tudnunk kell egymásról, és alaposan kell olvasnunk egymás vonatkozó munkáit. Ezt mi, Küllös Imolával közösen mindig igyekeztünk követni az RMKT-köteteinkben, s ha tudtunk, új

³ Különösen: KÜLLÖS Imola, *Ismert témák, dalok „ismeretlen” 18. századi iskolai színjátékokban = Színhásvilág – világszínház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., 2008, 103–117; Uő, *Folklór és mindennapi élet a 18. századi iskoladramákban = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Protea Kulturális Egyesület–Partium–Reciti, 2013, 282–305; Uő, *A dramatikusság hagyomány nyomai a 18. századi magyar kéziratos közköltészetben = Dramák határhelyzetben I: A 2012. szeptember 4–7-i nyitrai konferencia szerkesztett szövegei*, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, Kassa, Magyar Szemiotikai Társaság – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014, 133–158.

szövegadatokat halásztunk ki az Régi Magyar Drámai Emlékek sorozatából. Ám olyasmint tapasztalunk, mint a Fröhlich Dávid kalendáriumából (1640-es évek) elterjedt toposzból közismert: a magyar folyókba csak be kell nyúlni, és rögtön halak akadnak az ember kezébe; ez Georg Daniel Speernél is olvasható a *Magyar Simplicissimus*-regényben (1683). Épp csak közel kell hajolni a vízhez, annyi filológiai adat és analógia bukkan majd fel, hogy kézzel halászhatsz. Alább a „háló nélküli halászatból” szeretnék ízelítőt adni, kedvcsináló példákkal.

Nagyobb távlatban már sokat elmondtunk a két hagyomány párhuzamairól. Küllös Imola nagyszerű cikkei főként a frazeológiával, a népnyelvi és tárgyi folklórt érintő ismeretekkel foglalkoztak, illetve az anonim szöveghagyományból átsűrődő elemekkel. Ezekről gazdag példatárat állított össze, pedig akkor még csak feleennyi RMDE-kötet volt hozzáférhető. Lássuk be: akad még hal az óceánban.

Én az irodalomszociológia és a történeti poétika irányából szeretném megfogalmazni ugyanezt a lenyűgöző élményt. A 18. századi magyar drámák állandó kísérleti terepet, ösztönző feladatot jelentettek alkotóik számára, a foghíjas hazai előzmények miatt. Nagyon sok, más műfajú háttérszöveget kellett felhasználnia az írónak, a rendezőnek vagy az adaptáló-fordítónak. A prózai drámaszövegek mögött a retorika más ágai, az orációk, prédikációk hagyományai hatnak, sőt akár a levél retorikája is. Szerzőik jól kamatoztatták az élő próza lehetőségeit, amelyet már kipróbáltak, legalább a szószékről.

A beépülő versrészletek ugyanilyen moduláris elemeket jelentenek, hiszen az alkotók hozzáférhettek más verses műfajok készleteihez. Ez nem lebecsülése a munkájuknak, hanem kiemeli állandó egyediségüket és alkalmiságukat, hiszen az előadások többsége nem ismétlődött meg, legfeljebb átdolgozásként. A drámaszöveg diskurzusa, amit az anonim közköltészet végtelen anyagával folytatott, az idézetek által is megragadható. Ennek oka az előadók-alkotók személyének azonosságában áll. Ugyanazon kollégiumi kultúrában, ugyanazon diákok tarisznyájában ott lapul a saját versgyűjteményük, kéziratos énekeskönyvük. Ám néha föl kell lépjenek iskoladráma-színészként, új köntöst öltve magukra. Ilyenkor jól hasznosíthatják a tanár vezetésével azt a verstudásukat is, amely egyelőre csupán a poétikaoktatás „mellékhatása”. Ha szerelmi témákról verselnek – amelyek természetesen nem szólalhatnak meg egy iskola színpadán –, annak szókincse és rímisztára már Gyöngyösi Istvántól kezdve folyamatosan átjárja ezt a kultúrát. Ez az adaptivitás nekünk amiatt érdekes, mert a két szövegrendszer kölcsönösen nyomjelzőként szolgál egymás számára. Közös hajóban ülünk, a hálóinkat különböző kisebb-nagyobb halrajok közé engedve.

Következzék néhány kiragadott példa. Az a benyomásunk, hogy az iskolai színjátékokban (a passiót is idevéve) előfordul összes megszólalási forma, így az előző századok dramatikusan tűnő szövegei is folyamatosan „aláhullanak”, pontosabb metaforával: táguló körökben gyűrűznek a tananyagból a közköltészet irányába. Ez egy természetes kulturális mozgás az egyeditől a tipikus felé. A közkultúra ezekből táplálkozik. Egy-egy

jól sikerült egyedi certamen, vituperáció stb. retorikai mintaként fokozatosan ereszti bele a gyökerét a közköltészetbe, s tenyészt ki maga körül a rokon műfajokat. Később típusokba rendeződnek, és akár a lakodalmas szokásokban, a két vőfély vitájában is folytatódnak, avagy két vetélkedő diák szavaiban, akik a leendő tanulókat édesgetik az iskolához a Gergely-napi játékokban. A drámai vagy komikus, önjellemző monológok is ilyenek, s jól megfigyelhetjük, miként színháziasodik a 18. század közkultúrája. A sok színházi élmény azt a lírai beszédmódot, amelyet ma összefoglalóan *szerepdal*nak nevezünk, betessékeli a hétköznapi lírai gyakorlatba. Számos ilyen szöveg fennmaradt, hiszen e műfajban magunkat szidhatjuk vagy dicsérhetjük. Ezáltal a dicsekvés és tréfás panasz, az önparódia és az önleplezés számtalan eszközt kínálja.

Egy másik regiszter nem énekszóban él, inkább szavalat (rigmus) vagy prózai oráció formájában. Fő szószólójáról, Morio figurájáról Küllős Imola és Czibula Katalin⁴ is írt, ezúttal elegendő egyetlen mondat róla: a bohóc, a tréfacsináló, az *alanzó* közvetítő szerepet vállal a valóság és a színmű világa között. Az iskolai színpadon, főleg a közjátékokban, mielőtt nagyon elkomorul a darab, mindig előkerül egy ilyen alak. Szókincse, proverbiumai, szóviccei akár szó szerint térnek vissza az ezzel egykorú diákpoezisban, köszöntőversekben, például:

Én vagyok Tidides maradt darabonytja,
Én vagyok Vulcanus vasverő inasa,
Vén Dardanidesnek gargoncás deákja,
Ki sok országoknak voltam vándor fia. [...]

Elég legyen eddig, többet nem hazudok,
Mert ábécémből is szinte kikoppanok! (1745–1749)⁵

De a vőfélyversek egy része is egyenes ágon ebből táplálkozik. Morio szinte allegóriája volt a közbeszédnek, a közkultúrának, a szinkretikusan kavargó hagyományoknak. Ez az ellenvilág visszatérően bevillan a színpadra, a megrendezett jelenetek és az ellentmondásos (képmutató, álnok stb.) figurák közé.

Érdekes a *kettős dalok*, a versbe foglalt párbeszédnek műfaja is, amit a diákok egy része valószínűleg színpadon látott először, bár nem szerelmi, hanem kegyes, közéleti vagy semleges témában. Ne feledjük: a színpadi magánmegnyilvánulások is elfogadottabbak, mint hogy maga a fellépő magánszemély énekelhessen ilyet a kollégium

⁴ Legújabban: CZIBULA Katalin, *Többnyelvűség a 18. század színpadán: a német nyelvhasználat típusalakító szerepe az iskolai színjátszásban*, ItK 118(2014), 58–70.

⁵ Kiadása: *Közköltészet I: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 124/III. sz., a 2. és 6. versszak részletei.

folyosóján vagy egy városi hölgy ablaka alatt. Színpadon sok mindent megtehetett az előadó, amit egyébként nem. Erre is lesz példa az alábbiakban.

Az ismétlődő alkalmak, ahogy említettem, például a Gergely-járás (március 12.) szokásában érhetőek tetten. Kilián István kedves témája volt,⁶ magam is írtam már az ehhez kapcsolódó rekreációs versekről.⁷ A műfajról a *Kollégiumi drámagyűjtemények* kötetében pazar kínálatot találunk.⁸ Rendszeresen felbukkannak még ilyen szövegek, mert ez egy kiterjedten használt, szórakoztató komédiaforma, amelynek elsődleges célja a diákok toborzása, egymás tudásának pocskondiázása, fel- és leértékelése, tehát a diákidentitás megerősítése. Ez a szerep további műfajokon is nyomot hagyott, nem szó szerint, hanem habituálisan.

Ilyen a betlehemezés is. Sokat forgatjuk azt a szép kötetet, amely Kilián István utolsó nagyobb munkájaként jelent meg, Medgyesy S. Norbert segítségével.⁹ Kincsesbánya ezekhez az áthallásokhoz is. Csupán azért nem vizsgálom bővebben, mert ezek az egyedi előadásokhoz képest szerencsére ismétlődő jelenségek voltak, könnyebben verhettek gyökeret. Most csak az RMDE köteteiből szemelgetek, ha a drámaszövegben konkrét vagy gyanítható közköltési idézet bukkan fel. Szerencsére sikerült már néhányat azonosítani, de a számuk folyamatosan nő a két korpusz egyre mélyebb megismerése során.

Előrebocsátva egy fontos dolgot: mi ezeket a szöveges adatokat felvesszük az RMKT-kötetek variánsrendszerébe, s amelyeket korábban nem ismertünk, a pótkötetben ismertetjük. A szövegek családfáján ezek szinte mindig kivételes elemek: elágazások, invariánsok. Látszik, hogy a drámaszerzők nem a dalok mechanikus beépítésére törekedtek. Egy tanár nem is emelhetett volna be változatlanul ilyen dalokat, főleg nem úgy, ahogy a kocsmaasztalnál vagy a diákok magánszférájában elhangzottak. Ám mindaz, amit színpadra segített, néha fontos dramaturgiai szerepet játszik, sokkal többet pusztá időhúzásnál. Esszenciális ötletek vagy záró, nyitó gondolatok lehetnek benne.

Küllös Imola korábban idézett példáit most csak listaszerűen sorolom fel. *A volt tót kuruc dala (Nem tudom én tótul, mert én magyar vagyok)* legelső adata éppen az *Eszter* című iskoladrámából való, 1724-ből.¹⁰ Így megelőzi a kéziratásokat, de nem azonos

⁶ KILLÁN István, *A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában = Mindenes Gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, I, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE Folklóre Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 375–386.

⁷ Csörsz Rumen István, „*Apollo serge az Erdőre megy*”: *Tavaszi recreatio és diákpoezis a 18–19. században = Szín – játék – költészet... , i. m.*, 145–163.

⁸ *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum Kiadó, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7; a továbbiakban: RMDE XVIII/7).

⁹ *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*, s. a. r., bev. KILLÁN István, szerk. MEDGYESY S. Norbert, Bp., Ráció, 2017.

¹⁰ *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 1. kötet, 51–52. (kisebb hibákkal).

velük, hanem invariáns.¹¹ Zsákutca mindjárt a családfelelejtén, vagy egy már közismert (de le nem írt) szöveg alkalmi parafrázisa? Egyelőre eldönthetetlen.

A *Hol vagy te most, nyalka kuruc?* kezdetű csúfolót nem a kuruc kor után közvetlenül jegyzik fel, hanem évtizedekkel később, akárcsak ellenpárját, a *Rákóczi-nótát*.¹² A színpadi adatot megelőzi már néhány kéziratos feljegyzés, elsősorban a Dunántúlról. 1769-ben a *Fen-héjázó, és maga sorsával meg nem elegendő embernek bolondsága* című egri darabban szerepel.¹³ A földrajzi mozgást ezúttal kulturális közegváltás kíséri, az ének már több (vagy kevesebb), mint hajdan gúnydalként volt. De lehetett némi hírértéke, ha egy ennyire élesen politikai dal elhangzott az iskolai színpadon, még ha a régi rebelliseket csúfolta is. Gondoljunk csak Csokonai hírhedt esetére, amikor 1799-ben a *Cultura* című vígjátékban a csurgói közönség egyszer csak a *Rákóczi-nótát* hallotta énekelni (igaz, komikus, eltávolító dramaturgiai helyzetben).¹⁴ Egyébként a *kuruc* kifejezés a 18. század közepén nemcsak Rákóczi hajdani felkelőit jelölte, hanem a porosz katonákat is így csúfolták, az argóban pedig 'kurva' értelemben használták. Így egy kurucscsúfoló sem csupán történelmi tárgyú helyzetdal volt ekkoriban.

Opre Tódor nótájában egy román–magyar keveréknyelvű rablóbanda hengec szakmai sikereivel. Ennek egy furcsa, átírt töredéke hangzik el a *Neptunus és Bacchus* egyik átdolgozásában, amely Szegeden került elő, de eredetileg sárospataki darab (elsőként 1792-ben játszották).¹⁵ Mivel ez a komédia többféle másolatban ismert, lelőhelyük is változatos, jó eséllyel egyfajta szellemi exportcikk volt, egyúttal a tokaji bor kultuszát öregbítette. A pataki diákok többfelé magukkal vihették későbbi szolgálati helyükre, ami az átdolgozásokra is magyarázatot adna. A latorének, amelyet Erdélyen kívül szórványosan a Partiumból tudunk adatolni,¹⁶ de Patakról nem, talán másutt került be a darabba. Ezt azzal lehetne pontosítani, ha az egyéb variánsokban is benne volna, azonban egyelőre nem ismerünk hasonlót.

¹¹ *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 4., a továbbiakban: RMKT XVIII/4) 103. sz., az *Eszter-féle* változat: I. sz.

¹² *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 7. sz., az egri színpadi verzió: V. sz.

¹³ *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BERECZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2), 9. sz. jegyzete, 445. Az eredeti erdélyi verzióban a betétdalok nem szerepelnek.

¹⁴ Bővebben: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 246. Lásd alább is.

¹⁵ *Magyar Verselek avagy Trefás Poetai Játék Magyar Versekre foglalva* (18. század 2. fele) 19a (Bacchus és Neptunus, a Bor és a Víz vetélkedéséről). A szegedi variánst Küllős Imola találta. Az alapszöveg kiadása: *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 43. sz., 1371–1400.

¹⁶ RMKT XVIII/14, 223. sz.

A *Szűzek, ifjak, sirjatok!* kezdetű híres Faludi-paródia a *Kocsonya Mihály házasságában* hangzik el;¹⁷ a darab hiteles címe: *Omnia vincit amor* (1765). A dátumra pillantva feltűnhet, hogy az erősen profán átköltés még Faludi Ferenc életében készült, akár tudhatott is róla, mire használják a pálosok a szép éneket. Knapp Éva nemrég alapos cikkben tárta fel, hogy a nagypénteki ének nemcsak a későbbi egyházi énektárakban jelent meg, hanem a szerző életében legalább egy aprónyomtatványon is (1767).¹⁸ Ez pedig alighanem hozzájárult a vers országos elterjedéséhez; azt sem zárhatjuk ki, hogy már korábban készült ilyen füzet.

Látható, a régebbi közköltészeti dalok közül milyen sok színpadra került, amelyek a kéziratokban terjedtek. Most csak olyanokat emeltem ki, amelyek a témájuknál fogva vagy kényesek, soha nem kerültek sajtó alá, hiszen a például a kuruc kort idézik, vagy pedig szent szöveget profanizálnak, ami legalább annyira kényes. Ilyen lehet az a dalocska is, amely Aranka Györgynél bukkan fel *Boldogtalan állapotja a szegény szolgának* kezdettel.¹⁹ Néhány évvel az ő feljegyzését is megelőzhetette a bizonyos Falábi Péter mester dala, egy Molière-átdolgozás töredéke (a már említett *Fen-héjázó*..., 1769, egyik ismeretlen másolatában).²⁰

A *Tobzódóké*²¹ című, ön- és csoportjellemző, tolvaj-módszertani éneket szinte egy időben találjuk meg 1) a nem Aranka kezével feljegyzett, de általa megőrzött gyűjteményben, illetve 2) egy töredékét az *Occisio Gregorii*... című többnyelvű politikai iskoladrámában (1780 körül). Kizárólag erdélyi forrásokból, nagyjából egy vidékről került elő, de nem azonos szöveg. Aki a rövid változatot beillesztette a színdarabba, ismerte a hosszút, de mellőzte belőle azokat a szakaszokat, amelyek a színpadi közegben nem használhatók. Tehát szerkesztői, kompilátori munkával dolgozta át a dalszöveget. Ha a saját kéziratosságot énekeskönyvébe írta át e dalokat, azt mondanánk: szöveggazda.

¹⁷ *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 3), 164–165. A Faludi-vers profán átköltéseiről lásd KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhágyomány), 110.

¹⁸ KNAPP Éva, *Egy újabb ismeretlen nagyszombati nyomtatvány Faludi Ferenc versével (1767) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Reciti, 2022, 233–245.

¹⁹ *Aranka György-gyűjt.* (1782–1790); kiadása: RMKT XVIII/14, 216. sz.

²⁰ A ma ismert szöveg: *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZC Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2.), 9. sz., ez nem tartalmazza az énekszöveget, de a szereplő azonossága nyomán szinte bizonyos, hogy valamelyik előadásban ez a dal is szerepelt (Aranka a darab több részletét ismeri és idézi, eszerint másik forrás nyomán).

²¹ RMKT XVIII/14, 228. sz.

Együnk, míg meghasadunk, teljen torkig bélünk,
Igyunk, míg megfulladunk, míg bor lesz a vérünk.

Cuci húrját pengetni, egyet-kettőt fordulni,
Pofán [!] falvára menni, jól üstökben kapni.

Egy-két bort venni s frissen felhajtani,
És a legnagyobb dolgunk, hogy Bacchust tiszteljük.²²

Ilyen kettős jelenségként értelmezhető a *Dínomdánom, kákatő, kóro billentyűje* című quodlibet, amely egyformán helyt kapott a *Régi Magyar Drámai Emlékek* és a *Régi Magyar Költők Tára* kötetekben. Egyedi szöveggént bukkan fel a *Szkarósi-Járdánházi-melodiárium* (1787–1792) kottás darabjaként, de ugyanabban a gyűjteményben egy kis komédiában is leírták, tehát ugyanarra a poétikai alapötletre egy másik szöveget alkottak. A *Régi Magyar Drámai Emlékekben* ez a másik verzió kottájával adaptálva szerepel.²³ Ritka pillanat, hogy ugyanaz a szellemi műhely kétféleképp is kidolgozott egy egyedi ötletet.

Szintén az Aranka-hagyatékból való egy vénlánypanasz *Mely nagy öröm telé el szívemet* kezdettel.²⁴ A csekély számú feljegyzés alapján az elsőség a színpadi változatot illeti. Kertso Czirják *Borka asszony és György deák* című komédiájában olvasható elsőként (Kanta, 1773),²⁵ ezzel szinte egykorú Arankáé, s valamivel későbbi az *Adorján Imre-énekeskönyvben* leírt verzió. Ennek tulajdonosa Kanta közelében élt, csíki székely határőr volt. Nem kizárt, hogy épp az iskolában tanulta a dalt, netán maga is játszott a komédiában, de a közönség köréből is emlékezhetett rá. Ezúttal erős a gyanú, hogy egy színpadi dal került át a közköltési használatba, ugyanakkor az összöveg egy 16. századi vénlánypanasz mintáját követi, vagyis gyökerei éppúgy a közköltészetbe nyúlnak. A vénlánycsúfolás mint állandó színpadi jelenség odáig fajul, hogy maga Dido királynő is vénlányként aposztrofálja magát, és a vénlánypanaszok szókincsével nyafog.²⁶ Nem konkrét szöveg által kapcsolódik a közköltészethez, de a közönség számára világosak voltak az áthallások.

²² Cinzia FRANCHI, *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa: Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1997, 155–156, 3–5. versszak.

²³ *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 40. sz., 1314., 1323.

²⁴ RMKT XVIII/4, 56. sz.

²⁵ *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2), 506–507. 1314., 1323. RMKT XVIII/4, 56. sz.

²⁶ *Didó és Éneás* (1807, Sárospatak), kiadása *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7), 3. sz., különösen 21–40. sor.

Kerényi Ferenc²⁷ fedezte fel a *Telekes bocskor, gyöngyös kapca* kezdetű táncnóta 1767 körüli változatát az *Ariae Diversae nugivendolae pro comediis* című, állítólag lap-pangó pannonhalmi kolligátumban, amely a címe szerint színpadi dalokat tartalmaz.²⁸ Ez nagyon érdekes forrás lehet, hiszen még Faludi Ferenc életében, 1774 előtt készült, s éppen Kőszegen. Ki tudja, nem járt-e a kötet Faludi kezében. Annyit tudunk, hogy Paintner Mihály hagyatékával került Pannonhalmára, aki 1774–1775-ben tanított a kőszegi gimnáziumban. Pálóczi Horváth Ádám csonkán ismerte a szöveget, ki is egészítette, de egy elterjedt dallamtípussal jegyzi fel, amely jó eséllyel eredeti.²⁹ Így tehát két nyugat-dunántúli feljegyzésünk van a dalból: a drámába adaptált 1767-es verzió Kőszegről, és Horváth átírata 1813-ból (ekkor Petrikeresztúron, Zala megyében élt). Miközben a dallamtípus a népzene tanúsága szerint országosan ismert (*Az oláhok, az oláhok facipőben járnak*), a *Telekes bocskor* szövege nem tűnik túl elterjedtnek.

A műfajok megoszlása is fontos. A vénlánycsúfolást említettem, akadnak táncnóták, halandzsaversek, de eljut a színpadra például számos bordal is, amelyeket ekkor nem lehet kiadni nyomtatásban. Ilyen tárgyú önálló kiadványunk nincs, majd csak néhány ponyva közöl bordalokat az 1790-es évektől, de valójában ott is alulreprezentáltak. Színpadon viszont megszólalhatott a *Vizet, pájtás, te ne igyál* kezdetű dalocska,³⁰ méghozzá dramatizálva. A *Tökmag Filkó* című jezsuita komédiában (1768)³¹ a diák és a katona perlekedik, hogy igyanak-e vizet, vagy sem. (Nem ajánlják.)

A *Ha gyönyörűségesen* kezdetű latin–magyar pásztoridill először Erdélyben terjedt el a 18. században.³² Nem kizárt, hogy eredetileg is iskolai színpadon kezdte pályafutását, de erre nincs adat. Az viszont fontos, hogy a már említett *Occisio Gregorii in Moldavia vodae...* (1780 k.) című politikai színmű egyik betétdalaként is ránk maradt. Ekkor már évtizedek óta énekeltek ezt a dalt, de mellette ott a frissnek számító *Tobzódóké* is.

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *A hajdútánc XVIII. századi szövegéről*, ItK 78(1974), 213–214.

²⁸ Pannonhalmi, Főapátsági Könyvtár 118 H 5/12. Mf.: OSZK FM 1/910. Úgy tudom, nem vizsgálta senki részletesebben, pedig dráma- és közköltészet-történeti tanulságai lehetnek: latin és német drámák, sőt egy dramaturgiai összefoglaló is olvasható. Ez utóbbiról: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Bp., Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – LHarmattan, 2019, 102.

²⁹ *Ötödfélszáz Énekek* (1813), 277. sz.; *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István. KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 65. sz.

³⁰ RMKT XVIII/8, 1. sz.

³¹ *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZC Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (*Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2.*), 679–680. A főszövegben ezek a betétdalok nem szerepelnek.

³² RMKT XVIII/14, 192. sz.

Az *A, B, C, D, luctus cede* kezdetű ábécénóta, egyúttal szintén mulatónóta,³³ állandó vendég ezekben a szövegekben. Nem véletlen, hiszen iskolában zajlik az előadás, s a betűket biflázó diákok tréfás dala új értelmet nyerhet a színpadon. Katolikus és protestáns forrásokban egyaránt szerepel. Az 1768 körül bemutatott jezsuita Vígjáték-töredékben főleg a latin strófáit énekelték, de egy magyart is:

E, F, G, H,
Farsang van ma,
Dobzodom, jól lakom,
Haskomat megrakom,
Farsang van ma.³⁴

Egy másik, református változatban viszont jóval később, az 1820-as évekből a Vad Múzsza ezt kurjantja:

Ax, ex, ix, ox,
Ördögöt fogsz,
Tsap fel, amit ellessz,
Te nekünk nem kellessz.³⁵

Sőt, egy zsidócsúfoló változat is előkerült ekkoriból, ahol szintén a Vad Múzsza gorombáskodik:

Da, de, di, do,
Terves sido,
Töllünk el tavozzek,
Itt ne bolondozzek.³⁶

Ez tehát állandó, rögzült szöveg és dallam, amely mintául szolgál a hasonló elvű egyedi strófákhoz. Noha régóta ismert volt, még az 1830-as években is följegyzik

³³ RMKT XVIII/8, 2. sz.

³⁴ *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BERECZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2.), 676. Ez is a *Tökmag Filkó* egyik variánsa, a főszövegben nem szerepel a dal.

³⁵ *Pallas és a Múzsák verbuválnak* (Sárospatak, 1820 előtt), *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7), 173.

³⁶ *Hét közjátéki jelenet* (Sárospatak[?], 18. század utolsó harmada), uo., 14. sz., 325. A tréfás jelenetfűzér hemzseg a közköltési szövegektől, még cigány prédikáció is elhangzik benne.

dallammal. Egy értékálló sláger, csak mindig újraírják, így mindenképp ott a helye a színpadon. Kodály is így érezte, amikor a *Háry János*ban csengő hangú gyerekek éneklék ártatlan arccal a duhaj bordalt: *A, B, C, D, rajtam kezdé.*

Az *E pohárra jó vigyázz* viszont elég ritka bordal, ezért sem mellékes a terjedése szempontjából, hogy a piarista Simai Kristóf *Házi orvosság*ában szerepel 1793-ban, szinte egy időben a legkorábbi kéziratos feljegyzéssel (1789–1793, Jankovich Miklós diákkori kéziratában, aki a pesti piaristáknál, majd Pozsonyban tanult).³⁷

A *Ne menjetek, kérlek szépen* kezdetű dalról már sejtettük az RMKT-ben, hogy színpadi eredetű, de akkor sajnos nem tudtuk azonosítani, majd a pótkötetben lesz benne. Most már biztosan tudjuk, hogy ez az *Ínkle és Járíró, vagy az Aranyidő* című színdarabban szerepel. A debreceni színtársulat az 1780-as évektől játszotta, 1808-ban ki is nyomtatták, tehát ezt le lehetett onnan is másolni, ám a kéziratos változatok egy része ennél korábbi. Vagyis jó eséllyel színpadról tanulták, s egymásról másolták tovább. 1836-ban még az ifjú Arany János is játszott ebben a darabban, s emlékezetből idézte fel 1874-ben, bár nem ezt a dalt, hanem a záró kórust: *Europa már elérte az aranyidőket.*³⁸

Egy ponyván, majd kéziratban is terjesztett rangcsúfoló és ételsoroló dal (*Nem vagyok én parasztember, reám úgy nézzetek*)³⁹ szintén megvetette lábát a színpadon. Protestáns környezetben hangzott el, az *Iskolajáték a tanuló-életpályára való törekedésről* (1790–1791) című darabban *Igaz magyar fickó vagyok, reám úgy nézzetek* kezdettel, a kérkedő Larvatus szájából.⁴⁰ A dalt az 1760-as években Dugonics András szintén feljegyezte, akit drámaszerzőként is számontartunk.

Számos hasonló példát sorolhatnánk még, több felekezet színjátékaiból. A nótajelzések jelzik továbbá, hogy olyan szövegeket is ismertek a derék tanárok a szerelmi, akár a sikamlósabb témák köréből, amelyek nem valók a színpadra, ám a dallamuk beengedhető volt, s így új versformákhoz jutottak, amelyekben rugalmasabb, jól énekelhető szövegeket lehetett írni. Ez a közvetett ihlet sok helyen megragadható. A csúfolóbokornak tekinthető *Sírasd meg azt az időt...* például többször visszatér nótajelzésként, a *Be csendes élete...* kezdetű rokokó dal szintén gyakori a protestáns színpadon.

Megesik, hogy a két rendszer valamelyikéből még nincs adatunk a szövegre, de erős a gyanú, hogy valaha kapcsolatban álltak. Találtunk már egyedi szakácsnótát⁴¹

³⁷ *Piarista iskoladrámák, II*, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILLÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum–Akadémiai, 2007 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 5/2), 38. sz., 771. Az adatot az RMKT szerkesztésekor még nem ismertük, a pótkötetben kap helyet. Vö. RMKT XVIII/8, 17. sz.

³⁸ *Arany János népdalgyűjteménye (1874)*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, II., 22. sz. A szöveg forrását ők még nem azonosították.

³⁹ RMKT XVIII/4, 79. sz.

⁴⁰ 11. jelenet; *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 1250, 24–35. sor.

⁴¹ *Nosza, szakácsok, menjünk az konyhára. Bocskor-kódex (1716–1739)*, RMKT XVIII/14, 191. sz.

és más énekeket is, amelyek színjátékokból érkezhettek a daloskönyvek lapjaira. Egy máshonnan nem ismert rabének *Boldogtalan azon óra, melyben fogantattam* kezdettel olvasható Jankovich Miklós egyik kéziratában.⁴² A rabszolgának eladott ifjú éneke az epikus háttér szerint talán egy iskoladrámából való. Egyes drámákból pedig nem maradt meg más, csak a dalok, kézíratos másolatban. Ilyen latin versek fordulnak elő a *Cantillanae. Énekek. Pesnicky* (18. század második fele) és a *Lőcsei énekeskönyv* (1768) anyagában.⁴³ Jó eséllyel felvidéki piarista vagy jezsuita iskoladrámák részletei voltak, talán több darabban is felhasználták őket. A Corydont⁴⁴ vagy a Kodrust említő, ma csak versként ismert helyzetdalok éppígy elhangozhattak iskoladrámákban. A mulatódalok forgatagát jelzi két olyan színpadi szöveg – közel egykorúak –, amelyeknek egyelőre nincs szoros rokonuk a versgyűjteményekben, például 1789-ből:

Haj, sza, sza, sza, happ, happ!
 Jobb a kutya, mint a macska,
 Mert a kutya nagyobbacska!
 Inkább iszom palackokból,
 Mint az Urjás poharakból,
 Haj, butty!⁴⁵

Ilyen az alábbi dal is 1791–1792-ből Sárospatakról (ennek van némi rokona a közköltészeti forrásokban):

Az én kincsem arany tőke,
 Szebb a barna, mint a szőke.
 A szőkétől veszek vámot,
 A barnára tartok számot.
 De én teljes életemben
 Nem háltam barna személlyel...⁴⁶

⁴² *Közköltészet 3/B: Közkerölcs és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllős Imola, Bp., Universitas Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), 87. sz.

⁴³ *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp.: Balassi Kiadó, 2002², 452. és 1086. sz.

⁴⁴ *Cantus Corydonis* címmel: *Kedves vig barátom* (mulatónóta), Szakolczai Istvánnál 1760–1762; RMKT XVIII/8, 64. sz. A *Sokszor immár éjjel is semmit sem aludtam* kezdetű pástordal Kodrust említi, akiről több drámaszöveg is fennmaradt, de a vers tudtommal egyikben sem szerepel. Forrása: *Páter Vitus verseskönyve* (1800 k.–1831); RMKT XVIII/14, 212. sz.

⁴⁵ Fejér György, *A tisztségre vágyódók* (1789), 957–971. sor; kiadása: *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 3), 10. sz., 320–321, műfaji rokonai társaságában: RMKT XVIII/8, 468.

⁴⁶ *A leendő múzsákat édesgető játék* (1791–1792), *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp.,

Az egyik protestáns iskolai játék betétdalai viszont egyértelműen Mészáros Ignác *Kártigám* című regényéből származnak (1772-től).⁴⁷ A nagy sikerű regényfordítás kottákkal jelent meg, noha a németben nincsenek ilyenek. E népszerű érzékeny dalokat mindenki innen vette át, valószínűleg ők is onnan másolták, ami a *Kártigám*-repció értékes mozzanata, hiszen egy regény versbetétei ihletnek színpadi dalokat. Ráadásul Csokonai baráti körében történt ez, hiszen a *Lakodalmi játékot* író Nagy István épp az a „kálomista pap” volt, akinek hajdúböszörményi házában a hagyomány szerint a „csapot, papot”-anekdota esett.⁴⁸

Érdekes, hogy az ismeretlen feljegyző, aki az Aranka nevével fennmaradt OSZK-s kéziratokat írta (benn a *Tobzódókét* és *Opre Tódor nótáját*, a vénlánypanaszt és a Falábi Péter-dalocskát, lásd fentebb), ugyancsak hosszú részleteket kimásolt a *Kártigámból*.⁴⁹ Retorikai mintát látott benne? S mi volna, ha ez utóbbi esetben egyszerűsíténénk a kört, s az ismeretlen kezét azonosítanánk a kantai színjátékok alkotóinak vagy előadóinak egyikével? Ami nem zárná ki, hogy tőle Arankához kerülhessen a kézirat, majd Jankovich Miklóshoz Pestre.

Ugyanez a helyzet a Mohács-émlékdallal, amely ugyan többször megjelent ponyván, de ezt megelőzően, 1776. június 2-án a minorita Jantso Ferenc *Szent István, a magyarok királya* című drámájában Kantán már felcsendült egy Szent Imrére adaptált átdolgozás: *Fényes nap[nak] sugári setétséggel immár béboruljatok*.⁵⁰ Nem is rossz párhuzam, hiszen mind II. Lajos, mind Imre herceg fiatalon halt meg, igaz, hogy az utóbbi nem csatában, de az alaphangütés rokonítható. Ezt a korabeli közönség tudta. Ennek fényében okkal másolhatták le a Mohács-émlékdalt az 1786 körüli *Linus-féle kéziratba* is, amelynek kottás anyaga Falvy Zoltán szerint valamely piarista iskolai színjáték zenei betéteit őrzi.⁵¹ Tegyük hozzá: mellettük egy ekkor már bizonyíthatóan színpadot látott történelmi helyzetdalt is.

Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 40. sz., 11–16. sor.

⁴⁷ Ez a jegyzetekből nem derül ki, de a műveket pontosan azonosítja és kottával közli a sajtó alá rendező. Vö. Nagy István, *Lakodalmi játék* (Túrkeve, 1796); *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 1. kötet, 13. sz.

⁴⁸ Uo., 347.

⁴⁹ OSZK Kt. Fol. Hung. 94.

⁵⁰ *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2), 17. sz. A *Cantus loco prologi* (Szent Imre-ének): 789–790, jegyzetek: 822–824. A Mohács-émlékdal kontextusában: CSÖRSZ Rumen István, *A „mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században = Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál, VARGA Szabolcs, mts. SZÖTS Zoltán Oszkár, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 233–259, itt: 248–249.

⁵¹ OSZK Zeneműtár Ms. mus. 2.697. Ismertetése: FALVY Zoltán, *A Linus-féle XVIII. századi táncgyűjtemény = Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1957 (Zenetudományi Tanulmányok, 6), 407–443.

A zenei háttér és a szövegek színpadi életének eddig nem eléggé hangsúlyozott (mert gyakran nehezen kibogozható) kapcsolatait példázza egy kis adalék. Az *Én vagyok a petri gulyás* a 18. század végén a legnépszerűbb közköltési pásztordalok egyike volt, sok hasonlónak szolgált mintául. Dallamát a 19. századi források szinte egységes alakban őrzik, feltehetően korábban is így volt. Igen ám, de a dallam már a gulyásnóta lejegyzése előtt felbukkan: első ízben 1765-ben, a *Bakhus* című pálos színmű egyik dallamaként.⁵² Vagyis a melódiát színpadról már akkor is lehet adatolni, amikor még nyoma sincs a pásztordalnak. Nem állítom természetesen, hogy innen terjedhetett el, hiszen ehhez a pálos komédia aligha volt elég nagy horderejű. A zenetörténészek jogosan állapították meg, hogy ezek a szórványos hangjegyes adatok az iskoladramák közegeből a dallamoknak nem a kiinduló formáját mutatják, hanem egy már közhasználatban lévő melódiát alkalmaznak saját céljaikra (akárcsak a *Vitam fortunatam* vagy a *Quam beata...* esetében).⁵³ Összegezve: egy régebbi dallamot alkalmoszerűen lekottáztak egy iskolai vígjátékhoz, majd ettől függetlenül is fennmaradt, s csaknem negyedszázad múlva egy új szövegcsaláddal kötött hosszú házasságot. E kulturális láncolatról aligha tudnánk még ennnyit is, ha kimaradna a *Bakhus*-dallam...

Bóják és kikötők

Kulcsfontosságú, hogy azok a diákok, akik a fenti színpadi dalokat énekelték, vagy a darab valamely szerepét játszották, valószínűleg maguk is kéziratot énekeskönyvek tulajdonosai voltak. Értsd: ugyanannak a hagyománynak a részesei. Ugyanannak a hajónak az evezőit forgatták, számunkra nagyon fontos evezőcsapásokkal.

Ritkán maguknak a diákoknak is vannak színházi reflexióik. 1770-ben, a *Szíveket újíto bokréta* című kolozsvári daloskönyvben írja az egyik diákról Kolumbán János:

Sok éneket, szép verseket néha keze irogat,
Fácéciát, komédiát okkal közzé válogat.⁵⁴

Tehát ez a diák tevékenyen részt vállalt a drámaalkotásban, énekek, versek és tréfák közé jegyezte fel. A városi nézőkről is van ilyen híradás, méghozzá a luxuskörülmények közt élő hölgyekről:

⁵² DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, „Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / „The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-Century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition, Bp., Akadémiai, 2016, 166a.

⁵³ Uo., 11b és 14f.

⁵⁴ *Szíveket újíto bokréta: XVIII. évszázabeli dalgyűjtemény*, kiad. VERSÉNYI György, Bp., MTA, 1914, LXXVII. sz.

Éjfél után feküdni,
Tíz órakor felkelni,
Ebédet későn enni,
Osztán vizitát adni,
Módi komédiákban,
Járni a bálházakban.⁵⁵

Itt még a napirend is kirajzolódik: a délelőtt csak a pihenés volt, de estére megsűrűsödött a program, mert a komédia után még bálók is belefértek.

Végül álljon itt egy egy vázlatos névsor azokról a közismertebb személyekről, akik közköltészeti forrásként, források gyűjtőjeként vagy adaptálóiként, ugyanakkor mint színházi alkotók vagy színházi felügyelők is fontosak a korszakban.

Első helyen áll Dugonics András (1740–1818), aki maga is dalgyűjtő, dalátköltő – beleértve az *Etelka* vagy a *Jólánka* betétszövegeit –, s a színházi programja is jelentős. Valószínűleg nagyobb hatással volt szűkebb (piarista) és tágabb (országos irodalmi) környezetére, mint ma sejtethetjük. Mindent egybevetve a közmondástudása valójában színpadi elemként szolgál a regényben is, az élőbeszéd – kissé keresett – felidezésére való.

Tágan értelmezett tanítványi köréhez tartozott Szirmay Antal (1747–1812). *Hungaria in parabolis* című munkája a magyar művelődéstörténet első zsebkönyve, tele Dugonics *Etelkájából* átvett terjedelmes (és néha elég délibábos) jegyzetekkel, szómagyarázatokkal, melyeket ő fordított latinra, ezzel tudományos ranghoz segítve azokat. Szirmay nagyon sok közköltési szöveget feljegyzett. Életét végigkíséri az ilyen irányú érdeklődés, még halála évében, 1812-ben is „gyűjtött” az inszurgensektől, akiket a falujukban szállásoltak el. Drámatörténeti szempontból a diákévei fontosak. Eperjesen a jezsuiták iskolájában poéta laureatus címet kapott. Egy diákkori emlékét (nem a sajátját, hanem a kollégium emlékezetében őrzött történetet) egyik gyűjtőkéziratában vetette papírra:

259. Még Anno 1730o szokásba vólt: hogy Nagy Pénteken a' Theatrumon, vagy is közönséges néző helyen a' piarczon jádzó személyek által a' népnek meg mutattassék Kristus Urunknak kin szevedesse [!], mely sok illetlenségek miatt az után meg-is tiltatott. Tehát azon esztendőben Kassán a' Jesuiták különös jádzó személyeket ki választván a' Deákokból, Judásnak valót tekintetre való nézve nem találhattak a' tanuló iffiuság között, hanem egy veres hajú szeplős asztalos legényt reá vettek: hogy eö visellye a' Júdásnak személlýét; elejébe terjesztvén: hogy eö ez által nagy

⁵⁵ *Világ haszontalanság* (az 1760-as évektől); RMKT XVIII/15, 10/XXIV. sz., 341; Jankovich Miklós 1800-as kéziratából.

érdemet kap az Isten előtt, és úgy is egyebet nékie szólni nem kellene; csak: *Ave Rabbi! Üdvözlégy Mester.* Az asztalos legény tehát magára vállalván a' Judásnak személyét, és annak rendi szerint fell öltöltetvén [...], 's. ki jövéen a' néző helyre, mivel olly sokasság előtt soha nem beszélt, mingyárt nagyon fell háborodott, és a' helyet a' mondás helyett: *Üdvözlégy Mester! a' népnek így bé köszönte: Dicsértessék a' Jesus Kristus!*⁵⁶ Azon Deák, a' ki a' Kristusnak személyét viselte, ki tanúlt iffiú lévén, 's. azért is az asztalos legénynek fell háborodásával nem gondolván, folytatni kezdi a' maga beszédgyét: *Tehát te vagy az a' Judás! az az Istentelen! az én tanítványom! Kit én először semmiből teremtvén, első tanítványomnak tettem? annyi malasztokkal fell ruháztam? most pedig barattságnak színe alatt álnokul ell árúlsz? Melyre az asztalos legény még jobban fell háborodván sírni kezdte: Ah! Édes Kristus Uram! meg bocsásson kend nékem, mert Isten engem úgy segéllyen! soha eszem ágazattýába sem vólt kendet ell árúlni, hanem csak ezek a' Huncffut Jesoviták reá vettek!*⁵⁷

Egy másik jezsuita, aki viszont drámaíróként is fontos: Nagy János (1732–1803). Amíg tart a rend aranykora, végig tanított és drámákat rendezett az ország különböző kollégiumaiban. Írt is ilyen műveket, de ezek nem maradtak fenn, csak a bemutatókról tudunk Kerényi Olaf monográfiájából. Később a rábaközi Szany plébánosaként, a magyar szerzői közköltészet körébe tartozó *Nyájás Múzsza* című kötet (1790) szerzőjeként írja be a nevét a poézis aranykönyvébe – botrányokkal, a Szaitz Leóval folytatott szellemi ökölharcral. Tehát van olyan szerzőnk is, akiről tudjuk, hogy élete egyik fele színház közelében telt, a másik pedig máshogyan alakult, s nem rendezhetett drámát. Egyet mégis írt 1790-ban *József Egyptus vitze királyja* címmel (Sándor Lipót nádorrá választására), de nagyon ritka, példányból alig ismert szöveg, pedig kinyomtatták az általa meggyűlölt Győr városában.⁵⁸

Nagy János lelkes levelezőtársa, a református Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) máig meghatározó a közköltészet kútfői között az *Ó és új, mint-egy ötöd-félszáz Énekek* (1813) feljegyzőjeként. Diákévei után kevés színházat látott, viszont sok drámai és dramatizált verset írt. Ezekben az inszurrekció, majd a világtörténelem játssza

⁵⁶ Jómagam is fel tudok idézni egy olyan esetet, amikor egy diákszínjátszó barátomnak, aki a bűnbeesett Ádámot alakította, hirtelen így jutott eszébe a szövege: „*Uram, irgalmazz, Krisztus, kegyelmezz!*”

⁵⁷ *Collectio*, 64a (OSZK Kt. Fol. Lat. 1699). Kiadása: Csörsz Rumen István, *Szirmay Antal és a száj-hagyomány = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben, 5), 277–296, itt: 284–285.

⁵⁸ A drámáról és Nagy János életművéről bővebben: KERÉNYI Olaf, *A magyar irodalmi népiesség úttörői I. (Nagy János, szanyi plébános élete és irodalmi munkássága)*, Pannonhalma, 1939 (Pannonhalmi Füzetek, 23), 67–78, 86.

a főszerepet (Napóleon-ciklus), de a magyar történelem és a szabaddkőműves allegóriák is foglalkoztatták színpadi témaként.⁵⁹ Dalköltészetének legjava jó eséllyel alkalmmilag be-beszívárgott a 19. század eleji, mások által írt színpadi művekbe.

Egy betlehemes játék miatt is fontos, Fejér és Veszprém vármegyei forrás, a *Herschman István-énekeskönyv* (1747–1797) 1830 táján pótlólag beírt anyagában meglepő adatra bukkanunk. Horváth Ádám legismertebb asszonycsúfolója, a *Nehéz tudni célját, végét* ugyanis itt ezt a címet viseli: *Boritzki Dani egyedül*. Ez kétségkívül egy színpadi adaptáció emléke, mivel Boritzky Dani a piarista Simai Kristóf vígjáték-átdolgozásában, a *Házi orvosságban* (1793) szerepel. Az eredeti kiadásban viszont nem található meg Horváth éneke.⁶⁰ Talán oda illesztették be, amikor Dani varga az I. felvonás I. jelenésének végén fonni parancsolja zsörtölődő feleségét, Betát:

Most egy szót se többet, hanem ülly a' rokkádra, és fonyogass gyorsan.
Az Aszszony úgy szép, ha otthon ül mindég, és dolgához lát frissen.
Nékem itt az időm, mennem kell. Eddig talám várakoznak-is már reám.
Te azomban lássad, hogy holnapra elegendő fonalam legyen. (el-megy dalolgatva).⁶¹

Mivel Horváth éneke már az I. *Hol-mi* kötetben megjelent 1788-ban *Ének a' rozsasz' Aszszonyok' Tsalárdáságról* címmel,⁶² éppenséggel akár Simai is olvashatta, s gondolhatott a beillesztésére. Ennek azonban tudtommal nincs szerzői nyoma.

Horváth irodalmi pártfogását élvezte az ifjú Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805), aki szintén fontos személy mind a közkultúra, mind a színpadi művészetek szempontjából. Róla most csak röviden szólok, mert már többet írtam a színjátékairól közköltészeti tükröben. Drámairolalmi ismeretei valószínűleg túlmutatnak azon, amire saját műveiből következtetni lehet. A *Kollégiumi drámagyűjtemények* is megemlíti, hogy „Fodor Gerzson visszaemlékezése szerint a diák Csokonai Debrecenben »egy közönséges Examenben Seneca Tragaediáiból egy darabot igen elevenen actioval eljádszott« [...]”. A Fodor által leírt eset nem színi előadás volt, hanem Csokonai rögtönzése, de így is jól mutatja Seneca népszerűségét. A poétai osztály tanárai is szívesen választottak megverselendő sententiatémát (propositiót) Seneca műveiből. (Több ilyen példát

⁵⁹ Ezekről bővebben: CsÖRSZ Rumen István, „*pöröly voltam törni a' hatalmakat*”: Pálóczi Horváth Ádám szerepdalai a Napóleon-korból = *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. CsÖRSZ Rumen István, MÉSZÁROS Gábor, Bp., Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 10), 153–223, itt: 156–163.

⁶⁰ *A' Magyar Játék-szín*, Első esztendő. Negyedik, és utolsó kötet, Pest, Trattner Mátyás, 1793, 295–395.

⁶¹ Uo., 307.

⁶² PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM *Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. TÓTH Barna, a latin szövegeket ford. LENGYEL Réka, Bp.–Debrecen, Universitas–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII század, 16), 378–379.

találunk a *Szatmárnémeti Gyűjtemény*ben is.⁶³) Sok színielőadásnak lehetett tanúja Debrecenben, sőt Patakon is. A már többször idézett *Tréfás poétai játék magyar versekbe foglalva (Neptunus és Bachus vetélkedése, negyedik variáns)*⁶⁴ épp akkor került színpadra Sárospatakon, amikor ő is ott tanult: 1794-ben vagy 1796 június közepén. Szinte bizonyos, hogy legalább olvasva, de inkább élő előadásból ismerte valamelyik verziót. A versek-dalok színműbe illesztésének technikáját hamar megtapasztalhatta. Alighanem azt is tudta, hogy Nagy István a *Lakodalmi játéka*ba beemelte *A Pindus* című versét.⁶⁵ Külön érdekesség, hogy – mint már fentebb említettem – Nagyról mesélik a csapat-papot otthagyas anekdotát, amely Petőfi *Csokonai* című versét ihlette.

Csokonai saját vígjátékaiban a legfőbb közköltészeti tanulság: a *Karnyóné* és a *Cultura*, illetve a *Tempefői* betétdalai között is akad olyan, amit nem ismerünk máshonnan! A költő a hazai iskolajátékokon túl valamelyest ismerte a bécsi opera és vásári operett világát, saját művei ezeket is imitálják vagy parodizálják, lásd például a *Karnyóné* fináléját (1799).

Csokonai nem fukarkodott a polgárpukkasztó eszközökkel: felvesztette erkölcsi vagy politikai szempontból kényes szövegek eléneklését is. Az általunk ismert iskola-dráma-repertoár egészét tekintve ő ment el legmesszebb e téren. Vállalta a közismert botrányt a *Rákóczi-nóta* iskolaszínpadi eléneklésével, ami 1799-ben súlyosabb következményekkel járhatott volna; szerencsére Csurgó távol esett az országos figyelemtől. Nem lenne azonban meglepő, ha a Festetics György barátairól szorgosan jelentgető bécsi titkosrendőrök hírt adtak volna erről az esetről. Márpedig nem a huszonhat éves tanár fejére hullott volna a pernye, hanem az iskola vezetőire. Hatalmas szerencsénk, hogy nem lett belőle fegyelmi ügy – néhány évre rá a költőtárs, Kováts József egy balsikerű templomi diákcsíny után került bíróság elé, majd a kaposvári börtönbe, ahol meg is halt.⁶⁶ Ez arra figyelmeztet: a protestáns iskolákon a hatalom folyamatosan rajta tartotta a szemét. Nem volt mindegy, mi hangzik el a színpadon; ennek határait pedig folyamatosan tapogatták, próbálgatták a drámarendező tanárok. Ebből a szempontból is érdemes lenne megvizsgálni a kollégiumi színjátékokat.

Végül egy kevésbé ismert kortársat említsünk: Kultsár Istvánt (1760–1828), aki hasonló szerepet töltött be a saját közegében. A közköltészet gyűjtésének országos szószólója volt, mi több: a *népdal* szó meghonosítója a magyar köztudatban a *Hasznos*

⁶³ DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Jöszte poétának: Egy ismeretlen Csokonai versgyűjtemény*, Bp. Argumentum Kiadó, 2005. (Irodalomtörténeti Füzetek 156.)

⁶⁴ *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7), 17. sz.

⁶⁵ Uo., 256. Nagy István darabjának a kiadása: *Protestáns iskoladramák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 1. kötet, 13. sz., a vers szövege: 333., jegyzetei: 347.

⁶⁶ OROSZ Andrea, *Kováts József: Az életrajz és az életmű feltérképezése*, Bp., Reciti, 2021 (Vitae, 4), főként: 2.8–2.10 fejezet.

Mulatságok lapjain.⁶⁷ A bencés neveltetés ellenére végül világi pályát választott, s tudjuk: Szombathelyen 1794-ben ő segített megjelentetni Mikes *Törökországi leveleit*, ami szintén kockázatos vállalkozás lehetett. A 19. század elején színházigazgatói feladatokat is vállalt (bár nem tudjuk, mennyi tapasztalata volt e téren), s újságcikkei alapján élénken érdeklődött a színházi világ iránt. Sajnos a könyvtára szétszóródott, így egyelőre csak találgatjuk, mi lehetett a polcain, de feltehetően sokféle drámakiadásra bukkannánk.

Mindenesetre világos, hogy egyes írók a kétféle tudásukkal összhangba hozzák a kétféle hagyományt, 1) amit személyesen ismertek mint diákok és dalkedvelők, és 2) amit drámaírói, rendezői munkájuk során adaptálniuk kellett. A popularitásban is jártas, jó tollú szerzők segítségével egymást élesítette a két szövegkorpusz, s a hagyományok összefonódása hatást gyakorolt a népszínművek, majd a városi zenés kabarék szerzőire. Egy betétdal fontos és híres összetevő lehet a dramatikus műben, a filmekig bezárólag. Ha például leválasztjuk a filmnyelv eszközeit, akár az *Óz, a nagy varázsló* vagy a *Hattyúdal* slágerei is kapcsolatba hozhatók a hajdani európai iskoladramák betétdalaival.

A közös hajó pedig tovább szántja a tengerek hullámain. Velünk is tovább száguld, reméljük.

⁶⁷ Ilyen irányú munkásságával magam is foglalkoztam: Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2013, 143–204. Kultsár színházi működésének ilyen jellegű kapcsolatai még további kutatásokat igényelnek.